

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ
ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Գ.
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1991-2024)
ՍԵՂԱ ԳԱԼՍՏԵԱՆ (sedagalstyan@yahoo.com)**

Նախկին արական *գիմնագիտի* շէնքին միացրած նոր կամարաշար-
յարկաբաժինը՝ Հայաստանի պատմության թանգարանի գլխավոր մուտքը 1954ին

2024ին Հայաստանի պատմության մայր թանգարանը (ՀՊԹ) բոլորեց
իր գոյության 105 տարին։ Դեռեւս 1919 Սեպտեմբերի 9ին ՀՀ
խորհրդարանը միաձայն օրինագիծ է ընդունել «Հայաստանի
Հանրապետության մայրաքաղաքում Ազգագրական-մարդաբանական
թանգարան-գրադարան հիմնելու մասին»¹։ Գործի անմիջական
նախաձեռնողներն էին վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսեանը, հանրային
կրթության եւ արուեստի նախարար Նիկոլ Աղբալեանը։ Նոյն նիստում
քննության է առնում նաեւ թանգարանի վարկաւորման հարցը եւ վճռում
է «թանգարանը պահպանելու համար 30 հազար ռուբլի վարկ բանալ»։
Ապա լուծում է թանգարանի վարչության կազմի հարցը, վարիչ է
նշանակում Երուանդ Լալայեանը (1864-1931)։ Նորաստեղծ թանգարանի
համար կառավարութիւնը հիմք է դիտել Թիֆլիսի Հայոց ազգագրական
թանգարանը, եւ պատահական չէր Լալայեանին վարիչ նշանակելը։
Թանգարանի հիմնադրման եւ առաջին ժողովածուների հաւաքման
գործում անուրանալի է գիտության եւ մշակոյթի անուանի գործիչներ
Լալայեանի, Երուանդ Շահազիզի, Գարեգին եպս. Յովսէփեանցի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 66, թ. 19:

(յետագայում Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոս), Ստեփան Լիսիցեանի, Ռուբէն Դրամբեանի, Վրթանէս Ախիկեանի եւ ուրիշների աւանդը: Հայաստան տեղափոխուեցին թանգարանային արժէքներ Վրաստանից, Մոսկուայից, Նոր Նախիջեանից, Անիից, Դրիմից, Օդեսայից, Աստրախանից, Բաթումից եւ հայաբնակ այլ վայրերից:

Թանգարանն ի սկզբանէ ունէր չորս բաժին եւ մէկ տասնեակից պակաս աշխատողներ: Թանգարանի պաշտօնական ճանաչումը տեղի ունեցաւ 1922 Նոյեմբերի 7ին, երբ բացուեց առաջին ցուցադրութիւնը՝ նուիրուած Հոկտեմբերի 5րդ տարեդարձին: Նոյն օրն էլ թանգարանը ստացաւ «Հայաստանի պետական կենտրոնական թանգարան» անուանումը: 1931ից այն վերանուանուեց «Հայաստանի կուլտուր-պատմական թանգարան», իսկ 1935ից՝ «Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան» 1940-64՝ «Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան», ՀՍՍՀ ԳԱ համակարգում, 1965-2003՝ «Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան» ՀՀ Մշակոյթի նախարարութեան ենթակայութիւնում, 2003ին՝ «Հայաստանի պատմութեան թանգարան» պետական ոչ-առեւտրային կազմակերպութիւն (ՊՈԱԿ):

Թանգարանի շէնքը նախկին Արական գիմնազիայի շէնքն է: Այն խորհրդային տարիներին վերածուել է «կուլտուրայի տան», որի մի հատուածում հիմնուել է ՀՊԹՆ եւ դրա հիմնական հատուածներից մէկում էլ գործում է մինչեւ այժմ: Շէնքի ճարտարապետը՝ Էդուարդ Սարապեանն է, որն այդ տարիներին հրապարակի որոշ կառոյցների նախագծային աշխատանքները համահեղինակել է ճարտարապետ Մարկ Գրիգորեանի հետ:

Թանգարանն ունի մասնաճիւղեր Կոտայքի մարզի Հրազդան քաղաքում եւ Սիսիանում (երկրագիտական թանգարանը):

ՀՊԹում պահպանում է շուրջ 400,000 առարկայից բաղկացած ազգային հաւաքածո: Թանգարանի հաւաքածուները համալրում են հիմնականում արշաւախմբերի տարբեր հնավայրերից յայտնաբերած գտածոներով, գնումներով, նուիրատուութիւններով: ՀՊԹՆ ներկայացնում է Հայաստանի մշակոյթի եւ պատմութեան ամբողջական պատկերը նախապատմական ժամանակներից՝ մէկ միլիոն տարի առաջ, մինչեւ մեր օրերը: Ցուցադրում է Հայկական Լեռնաշխարհում Հին Արեւելքի երկրների (Եգիպտոս, Միտանի, Խեթական թագաւորութիւն, Ասորեստան, Իրան, Սելեւկեան պետութիւն, Հռոմ, Բիւզանդիա) մշակութային փոխառնչութիւնների հազուագիւտ հետքերը:

Թանգարանում են պահում.-

- Ք.ա. 3-2րդ հազարամեակների բրոնզէ նմուշների մեծաքանակ եւ բացառիկ հաւաքածու, որ մտնում է համաշխարհային գլուխգործոցների գանձարանը,

- Հին Արեւելքի հայկական հզոր պետութեան՝ Ուրարտուի պատմամշակութային շքեղ ժառանգութեան բացառիկ սեպագիր արձանագրութիւններ, բրոնզէ արձանիկներ, որմնանկարներ, գունազարդ խեցեղէն, քանդակազարդ սպառազէն, ոսկեայ, արծաթեայ, ոսկրէ եզակի նմուշներ՝ պեղուած Կարմիր Բլուրից, Արին Բերդից, Արգիշտիխինիլիից,

- Ուրարտուի Արգիշտի Ա. արքայի՝ Երեւան քաղաքի հիմնադրման մասին թողած սեպագիր արձանագրութիւն՝ Բ.ա. 782ին,

- Փոխադրամիջոցների պատմութեան հնագոյն վկայութիւնների՝ Լճաշէնից պեղուած փայտեայ կառքեր եւ նրանց բրոնզէ մանրակերտեր՝ Բ.ա. 15-14րդ դդ.,

- Հայկական դրամների հարուստ հաւաքածու՝ բաղկացած Ծովքի, Արտաշէսեան, Կիւրիկեան եւ Կիլիկիայի հայկական թագաւորութիւնների, ինչպէս նաեւ տարբեր ժամանակաշրջաններում Հայաստանում գործող դրամահատարանների (Դուին, Անի, Երեւան եւն.) օտար թողարկումներից,

- Հայաստանում հելլենիստական մշակոյթի ինքնատիպ փոխակերպման բարձրարժէք նմուշներ՝ քանդակ, ճարտարապետական մանրամասներ, ոսկերչական իրեր, խեցեղէն՝ պեղուած Գառնի, Արտաշատ, Օշական հնավայրերից, հոգեւոր հարուստ ժառանգութիւն,

- Նոր եւ նորագոյն շրջանին վերաբերող բացառիկ փաստաթղթեր բնօրինակ նկարներ եւն.:

Թանգարանային նիւթերը դառնում են յաճախ ուսումնասիրութեան թեմաներ, գրում են յօդուածներ, հրատարակում Թանգարանի աշխատութիւնների ժողովածուում, կամ այլ հրատարակութիւններում: 1948ից ՀՊԹՆ հրատարակել է՝ հայկական ճարտարապետութեանը, հնագիտութեանը, ազգագրութեանը, հայոց պատմութեանը նուիրուած աշխատութիւններ, մատենաշարեր, հնագիտական պեղումների զեկոյցներ:

Թանգարանը մասնակցել է միջազգային ցուցահանդէսների՝ Բուդապէշտ (1968), Փարիզ (1970), Լենինգրադ (1974, 1985), Սպոկան (1975), Լոս Անջելըս (1977), Տարտու (1979), Կիւե (1980), Եուկուբա (1984), Վենետիկ (1987), Նիւ Եորք (2008-9), Թեսաղոնիկէ (2009), Պրինստոն (2010), Վենետիկ (2011): Ունեցել է ցուցահանդէսներ՝ Բոխում (1995), Նանտ (1996), Փարիզ (1996), Լիոն (1997), Գահիրէ (1997), Բոնն, Հալլէ Վիտտենբերգ (1998), Աթենք (1998), Վատիկան (1999), Փարիզ (2001), Լոնդոն (2001), Լէյդէն (2002), Բուդապէշտ (2002), Վանդիա (2006), Սէն Ռաֆայէլ (2007), Ռուան (2007), Փարիզ (2007), Լիոն (2007), Առլ (2007), Մարսէյ (2007), Կլունի (2007), Նիւ Եորք (2008, 2014-15), Սանկտ-Պետերբուրգ (2009), Լիւբլյանա (2010), Հռոմ (2011, 2015):

2022 Սեպտեմբերին «Արարատի հմայքի ներքոյ. Հին Հայաստանի գանձերը» ցուցահանդէսը Նիդերլանդներում ճանաչուել է տարուայ լաւագոյն ցուցահանդէսը:

Մայր թանգարանին Սփիռքից կատարուած են մեծարժէք նուիրաբերումներ. ազգային արժէքների այդ նիւթերն ընդունելիս կազմում են համապատասխան ակտեր, նուիրատուներին յանձնում են շնորհակալագրեր:

Թանգարանի 105ամեակի առիթով փորձենք յատկապէս մանրամասնել վերջին շրջանում՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետութեան տարիներին թանգարանի նոր եւ նորագոյն շրջանի ձեռքբերումները:

ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական զարգացումների արդիւնքում՝ 1980ականների վերջ-1990ականների սկզբին կազմալուծուեց երկիրը, եւ «Հայաստանը, ի թիւս նախկին խորհրդային միւս հանրապետութիւնների անկախացաւ: 1990 Օգոստոսի 23ին Հայաստանը հռչակուեց անկախ պետութիւն եւ սկսուեց անկախութեան գործընթացը, որի իրաւական ձեւակերպումը տրուեց 1991թ. Սեպտեմբերի 21ի համաժողովրդական հանրաքուէի արդիւնքներով»²: 1988ին յաջորդած վերակառուցումից թանգարանն անմասն չմնաց: Խնդիրն այն է, որ դեռեւս 1960ին ԳԱ նախագահ Վիկտոր Համբարձումեանը միջնորդել էր հանրապետութեան կառավարութեան՝ ՀՊԹ յեղափոխութեան պատմութեան թանգարանին միացնելու խնդրանքով, պատճառաբանելով, որ այդ կերպ կը խուսափեն խորհրդային հասարակութեան պատմութեան ցուցադրման կրկնութիւնից: Ինչպէս եւ սպասում էր՝ կառավարութիւնը մերժեց այն: Մեր օրերում, երբ վերանայում, վերագնահատում են շատ արժէքներ ու երեսոյթներ, վերանայուեց նաեւ դեռեւս 1960ին փակուած այս հարցը եւ նպատակայարմար գտնուեց յեղափոխութեան թանգարանը միատրել մայր թանգարանի հետ, որը կայացաւ 1991 Մարտին³: Նախկին յեղափոխութեան թանգարանը համալրեց եւ դարձաւ Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարանի նորագոյն պատմութեան բաժինը, յետագայում միացուեց նաեւ նոր պատմութեան բաժինը⁴:

ՀՊԹի նոր եւ նորագոյն պատմութեան բաժնի ֆոնդերը ՀՀ անկախութեան 33 տարիներին հարստացել են թանգարանային արժէք ներկայացնող շատ հաւաքածոներով, քաղաքական, հասարակական, մշակութային գործիչների արխիւներով, Բ. համաշխարհայինի, խորհրդային շրջանի, Արցախեան Ա. եւ Բ. պատերազմների զինուորների, հրամանատարների, հերոսների, մասին պատմող նիւթերով, նկարազրքերով, տեսաժապաւէններով:

² Էդիկ Մինասեան, *Հայաստանի երրորդ հանրապետութեան պատմութիւն*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2013, էջ 8:

³ Հրամանագիրք Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարանի, հրաման 12, Մարտ 1991, էջ 37:

⁴ ՀՊԹ հրամանագիրք, հրաման թիւ 47, ֆ1, ց.3,գ.210, Սեպտեմբեր 2002:

Այս յօդուածի մէջ նախընտրում ենք խօսել այն հաւաքածուների, ձեռքբերումների մասին, որոնք փոփոխութիւններ մտցրեցին թանգարանի մշտական ցուցադրութեան եւ գործունէութեան մէջ: Ձեռք բերուած այդ արժէքատուր նիւթերի շնորհիւ, նաեւ յետագայում կատարուող հաւաքական աշխատանքի շնորհիւ կարող ենք յատուր պատշաճի ներկայացնել հայոց պատմութեան համապատասխան ժամանակահատուածները ականատեսների վկայութեամբ, բնօրինակ նիւթերով, քարտէզներով եւն.:

Հայաստանի Յրդ. Հանրապետութեան շրջանի կարեւորագոյն փաստաթղթերից էր Անկախութեան Հռչակագրի⁵ բնօրինակի ձեռքբերումը: Հայաստանի Անկախութեան հռչակագիրը աննախադէպ փաստաթուղթ էր իրաւական, քաղաքական առումով: Այն ազդարարեց Հայաստանի անկախութեան գործընթացի սկիզբը: Ազգային ժողովի արխիւից ձեռք բերուեց Անկախութեան հռչակագիրը եւ այն գրիչը, որով ՀՀ առաջին նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը ստորագրել էր այն: Ապա հռչակագիրն ընթերցած Արամ Մանուկեանի կողմից ֆոնդը հարստացուեց այդ օրերին արուած լուսանկարներով՝ գերագոյն խորհրդի (ԳԽ) շէնքում եռագոյն դրօշի բարձրացումը, թատերական հրապարակում հանրահաւաքները եւն.: Հաւաքական աշխատանքի շնորհիւ ձեռք բերուեց նաեւ արցախեան շարժման, ԼՂՀ ԳԽի նախագահ Արթուր Մկրտչեանի անձնական արխիւը: Լուսանկարներ՝ Գետաշէնի, Շահումեանի շրջանի գաղթականները Ստեփանակերտում, նստացոյցեր, Քելքաջարի, Մարտակերտի քարտէզները (բնօրինակ): Շուշիի ազատագրման գաղտնի քարտէզները, սումգայիթեան իրադարձութիւններին (1988 Փետրուարի 27-29) նուիրուած նիւթերը, արցախեան առաջին պատերազմի վերաբերեալ նիւթեր, որը թանգարանին նուիրեց աւագ-գօրավար Արկադի Տէր Թադէոսեանը: Նա 2020ի վերջին նուիրեց նաեւ իր սուրը, ինչը հարստացրեց թանգարանի զէնքի ֆոնդը: Կարեւորում ենք նաեւ դիւանագիտական պատմութեանը նուիրուած լուսանկարները՝ առաջին դեսպանատների՝ ԱՄՆ, Իրան բացումը Երեւանում եւն.: Այդ ժամանակահատուածը լրացուեց նաեւ Սպիտակի աւերիչ երկրաշարժին նուիրուած նիւթերով՝ լուսանկարներ, իրեր, աշխարհի տարբեր կողմերից օգնութեան հասած երկրների, կազմակերպութիւնների կրծքանշաններ, կազմակերպութեան դրօշներ, բժշկական սարքաւորումներ, նամակներ եւն.:

Քանի որ խորհրդային շրջանում հասկանալի պատճառներով չէր ներկայացուել Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան շրջանը, կարեւոր էր համապատասխան նիւթերի ձեռքբերումը 1918-20՝ անկախ Հայաստանի վերաբերեալ: 1996ին թանգարանի դրամագիտութեան բաժնի վարիչ Հենրիկ Սարգսեանի ջանքերով թանգարանը Հայաստանի առաջին

⁵ ՀՊԹ, նգպֆ, նո 42/1:

Հանրապետության առաջին վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունու դստեր՝ Մարգո Քաջազնունու եւ թոռնուհու՝ Լիլիա Քաջազնունու միջոցով ձեռք բերեց վարչապետի թանգարանային արժէք ներկայացնող արխիւը⁶։ Այն հարուստ նիւթ է պարունակում Հայաստանի Ա. Հանրապետության քաղաքական պատմութեան, տնտեսութեան, կարեւոր դէմքերի՝ յանձին առաջին վարչապետի, իրադարձութիւնների մասին։ Այստեղ տեղ են գտել Յովհաննէս Քաջազնունու կենսագրականը (մօտ 42 էջ՝ հայերէն, ռուսերէն լեզուներով), նամակները կնոջը՝ Սաթենիկ Միրիմանեանին (անձնական բնոյթի), ընտանեկան տարբեր լուսանկարներ, Քաջազնունին քաղաքացիական երկրաչափների ինստիտուտի ուսանող, աագ որդին՝ Արամը, ով գոհուեց Զանգիբասարի կոիւնէրին, Աշոտ Քաջազնունին՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում, Քաջազնունու որդիները՝ պապի հետ, Քաջազնունին Վանում՝ 1913-14ին, ԱՄՆում՝ 1919ին, Աղեքսանդրիայում՝ 1921ին, բժիշկ Սաղեանի հետ, ընտանիքի անդամներին վերաբերող փաստաթղթեր եւ խմբանկարներ, քաղուածք՝ Ախալքալաքի հայկական Սբ. Խաչ եկեղեցու ծննդեան գրքից Ռուբէն Քաջազնունու ծննդեան վերաբերեալ, տարբեր իրադարձութիւնների վերաբերեալ յուշեր։ Լինելով քաղաքացիական երկրաչափ, պահպանուել է Քաջազնունու ձեռքով իսկ պատրաստուած աշխատասեղանը, ինչն օտագագործել է վարչապետութեան տարիներին, պահպանուել են տարբեր բնակելի եւ վարչական շէնքերի նախագծեր՝ Բաքում, Լենինականում, Ապարանում եւ այլուր։ Փաստաթղթեր կնոջ՝ Սաթենիկ Քաջազնունու դիմումը ՀՍՍՀ գլխաւոր դատաւոր Մեղաւորեանին իր ամուսնու գործը վերանայելու մասին, դուստր Մարգո Քաջազնունու դիմումը ՍՍՀՄ գլխաւոր դատախազ Ռուբենկոյին՝ իր հօր անունը վերականգնելու վերաբերեալ, նոյնի դիմումը՝ բնակարանի սեփականութեան իրաւունքի հարցով, Քաջազնունու յուշերը Յովհաննէս Թումանեանի մասին, մէջբերումներ նամակներից, վկայական, որ Քաջազնունին ՀՅԴ նո. 4 ցուցակով համարում է Անդրկովկասեան Սահմանադիր ժողովի անդամ, 1917ին, փաստաթղթեր Բաքուի Սբ. Թադեոս, Բարթոլոմէոս առաքեալների հայկական մայր եկեղեցու շինարարութեան՝ Քաջազնունու մրցութային նախագծի վերաբերեալ, վկայականներ՝ Հայբամբակ շին բաժնի վարիչ աշխատելու մասին, 1920ի ծոցատետրը՝ նշումներով բնակչութեան թւի եւ գիտատնտեսական ապրանքների վերաբերեալ, Քաջազնունու բրոշիւրը «Ռուսաստան թէ՛ Թուրքիա», անձնական իրերից՝ կաշուէ դրամապանակները, ակնոցի պատեանը, փայտէ ծխամորճը, սրճեփը, սկոտեղը, թանաքամանի սարքը, գրիչները, մատիտները, Պետական համալսարանից տրուած տեղեկանքը նրան պրոֆեսորի կոչում շնորհելու մասին, ամուսնութեան վկայականը, տան բազկաթոռներ,

⁶ ՀՊԹ, նգպֆ, նո. 17543/1-191:

գրապահարանները, սեղանիկը ճկուած ոտքերով, տարբեր ծայնասկաւառակներով, գծագրական գործիքները, թուղթ կտրելու փղոսկրէ դանակը, վարչապետի աշխատասենեակի առաջին եռագոյն դրօշի ծոպերը եւ դրօշի փայտի վերեւի մետաղէ ծայրը...: Ընդհանուր առմամբ մօտ 1029 միաւոր նիւթ: Կարծում ենք այս ամէնը հարուստ եւ կարեւոր հիմք է Ա. Հանրապետութեան համապատասխան սրահների ցուցադրութեան, եւ հանրութեանը ծանօթացնելու այդ շրջանի կարեւոր անցքերին ու իրադարձութիւններին:

Հետաքրքիր հանդիպում եղաւ 1995ին, Ա. Հանրապետութեան Երեւանի նահանգի նահանգապետ, հայոց խորհրդարանի անդամ, զինուորական յանձնակատար, ՀՀ խնամատարութեան, ապա պարէնաւորման նախարար, մայիսեան ապստամբութեան օրերին ներքին գործերի նախարար Սահակ Թորոսեանի որդու՝ Արգիստ Թորոսեանի հետ, ով թանգարանին նուիրեց իօր անձնական արխիւը⁷ իրեր, փաստաթղթեր, լուսանկարներ, ցուցակներ, յուշեր, ինչպէս նաեւ Թորոսեանի կողմից 1920ին կազմուած «Հայոց պատմութիւն» դասագիրքը: Ամբողջական արխիւը նպաստեց, ոչ միայն թանգարանի ցուցադրութեան համապատասխան սրահի ներկայացմանը, այլեւ այդ հիմքի վրայ հրատարակուեց նշանաւոր գործչի կեանքի եւ գործունէութեան մասին հատոր⁸, որը նորովի մեկնաբանեց Ա. Հանրապետութեան որոշ իրադարձութիւններ:

ՀՊԹն առաջին անգամ՝ 1996ին ձեռք բերեց հայ պետական, ռազմական գործիչ Գարեգին Նժդեհի արխիւը իր եղբօր՝ Լեւոնի թոռ՝ Վազգէն Տէր Յարութիւնեանի միջոցով, Նժդեհի՝ Վլադիմիրի բանտում թողած վերջին մասունքները⁹: Այսօրուայ պէս յիշում եմ Նժդեհի զարմիկի՝ Վազգէնի խօսքերը, երբ այս մասունքները բերում էինք թանգարան: Նա ասաց. «Մեր տանը ընդունուած չէր Նժդեհի մասին բարձրաձայն խօսելը, որովհետեւ մեր հարազատները շատ զրկանքներ են կրել, պապիս ընտանիքը աքսորուել է Սիբիր՝ Կրասնոյարսկի երկրամաս...»¹⁰: Այս մեծանուն հայորդու անուան հետ կապուած են հերոսական եւ ողբերգական էջեր, միահիստուած իրար հետ, որի արդար գնահատականը դեռ կը տայ պատմութիւնը իր արժանի տեղը յատկացնելով համամարդկային մեծերի շարքում: ՀՊԹում պահուող Նժդեհի

⁷ ՀՊԹ, նգպֆ նո. 17536/1-22:

⁸ Ս. Գալստեան, *Սահակ Թորոսեան՝ Հայաստանի առաջին հանրապետութեան Երեւանի նահանգապետը*, Նահապետ հրատ., Երեւան, 2007:

⁹ Վազգէն Տէր Յարութիւնեանը այդ հաւաքածուն ի պահ է տուել ՀՊԹին:

¹⁰ Գ. Նժդեհի եղբօր՝ Լեւոնի թոռ՝ Վազգէն Տէր Յարութիւնեան, հասցէ՝ Թումանեան 16:

հաաքածուն¹¹ իր մէջ որոշ չափով պարունակում է հենց այս էջերի լուսաբանումը: Այս հաաքածուի մէջ տեղ են գտել մեծ զօրավարի անձնական իրերը, որը կրել է Վլադիմիրի բանտում՝ կոստիւմը, վերարկուն, անձրեանոցը, Բուլղարիայում՝ բալկանեան պատերազմում ստացած կրծքանշանները, այստեղ են սասունցիների նուէրը՝ մետաքսէ թէլերով գործած ելակը, ձիու թամբի ծածկոցը՝ ասեղնագործուած գունաւոր մետաքս թէլերով, գրպանի ժամացոյցը, նամակներ՝ հարազատներին, եղբօրը՝ իր գրական ժառանգութիւնը փրկելու կապակցութեամբ, եղբօր աղջիկներին՝ Ամալիային, Օլիային եւն., ՀՀ գլխաւոր դատախազի 1992ի որոշումը՝ Գ. Նժդեհի անուան վերականգնման մասին: Կարելի է մի փաստաթուղթ՝ մահուան վկայականը 1955 Դեկտեմբերի 21, ինչն օգնեց

Սասունցիների նուէրը Գարեգին Նժդեհին՝ մետաքսէ թէլերով գործած ելակը ուղղումներ անել մի շարք հրատարակութիւններում՝ ընդհուպ *Հայկական Հարց* հանրագիտարանում՝ զօրավարի մահուան փաստի կապակցութեամբ, մինչ այդ շատ տեղերում արձանագրուած էր «01 Յունուար 1956թ.»։ Հաաքածուի մէջ է պարգեւաթերթ-փաստաթուղթը՝ կապիտան Նժդեհին գնդապետի կոչում տալու մասին (14 Փետրուար 1920), ստորագրուած աւագ զօրավար Ղազարովի կողմից: Բազմաթիւ նամակներ, որոնց բովանդակութիւնը լոյս է սփռում հերոսի կեանքի վերջին շրջանի իրադարձութիւնների վրայ: Կարելի էր ենք յատկապէս մի ձեռագիր, որը վերնագրուած է «Հրանդիս ալբոմում», այն Նժդեհին իր եղբօրը՝ Լեւոնին յանձնել է Տաշքենդում տեսակցութեան ժամանակ: «Ձեռագրի մասին իմացել են միայն հօր եւ պապի մահից յետոյ, այն հայրենանուէր կոչ է ողջ ժողովրդին, յատկապէս երիտասարդութեանը:

¹¹ Ս. Գալստեան, «ՀՊԹում պահուող Գ. Նժդեհի հաաքածուն», *Աշխարհութիւններ Հայաստանի պատմութեան թանգարանի*, 2(10):2022, Երեւան, էջ 168:

Ճամայրուկը մասունքներով միշտ թաքցրել են երեխաներից՝ Գ. Նժդեհի անձնական իրերը, նամակներ, լուսանկարներ, նաեւ դաշնակցական այլ գործիչներին վերաբերող նիւթերը»։ 2009 Սեպտեմբերին ՀՊԹՆ ՀՀ կառավարութիւնից ստացել է մէկ այլ փաթեթ՝ Բուլղարիայում ՀՀ դեսպանատան հիւպատոս՝ Արթուր Մադոյեանից. այն իր մէջ ամփոփում է 16 միատր նիւթ¹², որոնց մէջ 73՝ փաստաթղթեր, լուսանկարներ։ Այդ փաստաթղթերը հիմնականում ներառում են Նժդեհի կենսագրականի ոչ-շատ յայտնի էջերը, լոյս սփռում հերոսի կեանքի որոշ դրուագների վրայ։ Յատկապէս կարելի էր ենթադրել Բուլղարիայի ճանաչուած բանաստեղծների, գրողների, հասարակական եւ քաղաքական գործիչների ու Նժդեհի միջեւ նամակագրական կապը, Նժդեհի նամակները, գրութիւնները, յիշողութիւններ, լուսանկարներ, *Ռազմիկ* ցեղակոծ թերթի համարները։ Այս ամէնը 2001ին Սոֆիայի համալսարանի բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր Վիդկա Նիկոլովան, ով 1993ին հեղինակել է *Ոգու բանաստեղծը, սրի ասպետը*¹³ գիրքը, յանձնել է Սոֆիայում ՀՀ դեսպանատան հիւպատոս Մադոյեանին։ Գրքի առաջին օրինակի վրայ Նիկոլովան գրել է «Աստուած պահէ լաւ մարդոց»։ Թանգարանային արժէք ներկայացնող այս հաւաքածուն նոյնպէս օգնեց լուսաբանելու զօրավարի կեանքի անձանթ էջերը, հայ-բուլղար ժողովրդների բարեկամական կապի, սփիւռքահայ եղբայրների գործունէութեան կարեւոր դրուագներ։

ՀՊԹՆ 1999 Սեպտեմբերին - նիւեորքաբնակ Ս. Պալեանի եւ Սամուէլ Սողոյեանի ջանքերով - նուէր ստացաւ զօրավար Անդրանիկի մինչ այդ չիրապարակուած լուսանկարների ալբոմ՝ Ձայնիկ Գարաճեանից (նկարագիրքը պատկանել է Անդրանիկի համհարզ՝ Ալ. Թովուզեանին եւ անցել Գարաճեանին)։ Հայ օգնութեան ֆոնդի (ՀՕՖ)ի նախաձեռնութեամբ Անդրանիկ Օզանեանին եւ այլ յայտնի գործիչների վերաբերող նկարագրքի 33 բնօրինակ լուսանկարներով եւ 62 առանձին լուսանկարներ զօրավար Անդրանիկի տարբեր տարիների գործունէութեան եւ ամուսնութեան վերաբերեալ հանգրուանեց թանգարանում։ Յովհաննէս եւ Մադլէն Գույումջեանների միջոցով Անդրանիկի արխիւը հարստացաւ զօրավարի ձեռագիրը՝ «Իրական յուշեր, 1907» լուսանկարներ, որտեղ բուլղարահայերն են, ովքեր հայրենադարձների առաջին կարաւանով գալիս են Հայաստան, խմբանկարներ՝ Անդրանիկ Օզանեանը Ֆրեզնոյում կնոջ, բարեկամների, ընկերների հետ (1925) եւ այլ նիւթերով։

ՀՊԹի վերջին 30 տարուայ ձեռքբերումների մէջ շատ արժէքատու արխիւների կողքին կարելի էր ենթադրել 2005ին ՀԿԿ կենտկոմի առաջին

¹² ՀՊԹ, նգպֆ, ք/մ 9040/1-16:

¹³ Видка Николова, *Поет Духа, рыцарь меча* (Ոգու բանաստեղծը, սրի ասպետը), Սոֆիա, 1993:

քարտուղար (1966-1974) «Անտոն Քոչինեանի անձնական արխիվի»¹⁴ ձեռք բերումը եւ ուսումնասիրությունը¹⁵: Քարտուղարի մահուանից յետոյ արխիվի ուսումնասիրությունը տուեց շատ հարցերի պատասխաններ. Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջեւանի, «Ինչպէս եւ ինչո՞ւ կառուցուեց ատոմակայանը», 1949ի բռնաքսոր, 1965ի Ազգային զարթոնք, մտաւորականութեան նամակները ԽՄԿԿ բարձրաստիճան ղեկավարներին եւ այլ փաստաթղթեր կարմիր թէլով հասնում են մինչեւ մեր օրերը: Նրանց ուսումնասիրությունը սահմանազատում եւ սահմանագծում է այլ հետաքրքիր մանրամասներ:

Ա. Հանրապետութեան շրջանի նիւթերը եկաւ համալրելու Հանրապետութեան Յրդ. վարչապետ, բժիշկ Համօ Օհանջանեանի թոռնուհու՝ Լիզա Մեհրաբեանի նուիրատուութիւնը թանգարանին՝ իր պապի գործունէութեան, թողած մասունքների եւ.ի մասին: Այստեղ տեղ են գտել նաեւ նրա բժշկական սարքաւորումներից որոշ առարկաներ, լուսանկարներ, ալբոմներ:

Կարեւոր ձեռքբերումներից են հայ ազգային երեք կուսակցութիւնների մասին պատմող նիւթերը կուսակցական գրասենեակներից՝ ՌԱԿի զինանշանը, ՍԴՀԿի զինանշանը, դրօշը, ՀՅԴի անդամատետրը, կրծքանշանը, ծրագրեր, կանոնադրութիւն եւ.:

ՀՊԹի Սփիւռքի բաժինը հարստացաւ սիրիական բանակի հրետանային զօրքերի հրամանատար, պատուոյ լեգէոն շքանշանի ասպետ զօրավար Արամ Գարամանուկեանի¹⁶ կեանքին եւ գործունէութեանը վերաբերող թանգարանային արժէք ներկայացնող նիւթերով, այն թանգարանին է նուիրել զօրավարի կինը՝ Յասմիկ Գարամանուկեանը: Հաւաքածուի մէջ են սպայական խաչով պարգեւատրելու մասին գրութիւնը, պատուոյ լեգէոնի շքանշանը, իրաւաբանական գիտութիւնների դոկտորի կոչումը (1976, Փարիզ), լուսանկարներ, զօրավարի գունաւոր դիմանկարը: Վազգէն Ա. կաթողիկոսի կոնդակը զօրավար Գարամանուկեանի 80ամեակի առթիւ «Ս. Ներսէս Շնորհալի» շքանշանը յանձնելու կապակցութեամբ, մեծի տան Կիլիկիոյ Արամ Ա. կաթողիկոսի կողմից կոնդակ՝ Գարամանուկեանին Կիլիկեան իշխանի շքանշանը յանձնելու կապակցութեամբ, մեծի տան Կիլիկիոյ կաթողիկոս Գարեգին Բ.ի հայրապետական կոնդակը՝ Գարամանուկեանին 75ամեակի առթիւ, Կիլիկեան ասպետի շքանշանը շնորհելու կապակցութեամբ, աղօթագիրքը, զօրավարի համազգեստը բաղկացած 4 մասից, համրիչը, տափաշիշը, ակնոցը, զինուորական համազգեստի զօրավարական ուսադիրները,

¹⁴ ՀՊԹ, նորագոյն պատմութեան ֆոնդ (նպֆ), մմ 18816, ք/մ 3402-3764:

¹⁵ Տես՝ Սեդա Գալստեան, «Էջեր Անտոն Քոչինեանի արխիւից (1966-74)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 43(1):2023, էջ 367-86:

¹⁶ ՀՊԹ, նպֆ, նո. 17738/1-34:

խաչուած սրերով, 4 արծիւներով ուսադիրների ամրակները, գրիչը, ժամացույցները՝ ընդամենը 45 առարկայ:

Թանգարանի խորհրդային շրջանը հարստացել է Բ. համաշխարհայինի օրերին Ֆրանսայի դիմադրութեան շարժման մասնակիցների՝ խորհրդահայ պարտիզանական գնդին վերաբերող հարիրաւոր լուսանկարներով, Նիմ եւ Գարի դեպարտամենտների ազատագրման մասին պատմող նիւթերով: Մասնակիցների Մարտական խաչով պարգետարելու շքանշանները, պարտիզանական դիպլոմները, Փարիզում լոյս տեսնող *L'Humanité* թերթի համարները՝ հայերի մասին յօդուածներով՝ Մանուշեան, ԼԱՍ, Արփիարեան եւն.:

Վերջին տարիներին խորհրդային շրջանի գետեղարանները համալրուեցին ՀԿԿ առաջին քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանի եւ ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի նախագահ՝ (1977-1989) Ֆադէյ Տաճատի Սարգսեանի կեանքին ու գործունէութեանը նուիրուած, ՀՀ արդիւնաբերութեան, գիտութեանը եւ տնտեսական կեանքին վերաբերող լուսանկարներով, նկարագրերով: Սարգսեանը դարձաւ ՀԽՍՀում մաթեմատիկական դպրոցի հիմնադիրներից մէկը: Որոշում կայացուեց ստեղծել Գիտութիւնների Ակադեմիայի եւ ԵՊՀ հաշուողական կենտրոն, գիտաշխատանոցներ, կառավարման համակարգեր: Գիտութեան եւ արտադրութեան համաչափ ու ներդաշնակ զարգացումը տուեց իր փայլուն արդիւնքները: Ամէն պայման ստեղծուած էր ՀԽՍՀում բարձր արհեստագիտութեան զարգացման համար, ինչին նպաստում էին հանրապետութեան առաջին դէմքերը՝ Քոչինեանը, Եակով Զարոբեանը, Դեմիրճեանը: Երեւանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազօտական ինստիտուտի (ԵրՄՄԳՀ) առաջին տնօրէնը տաղանդաւոր գիտնական, ակադեմիկոս Սերգէյ Մերգէլեանն էր, ում նկատմամբ մեծ յարգանք է տաճել Սարգսեանը: 1963 Օգոստոսի 3ին Սարգսեանը նշանակուել է ԵրՄՄԳՀի տնօրէն: «Նայիրի» շարքի առաջին էլեկտրոնային հաշուիչ մեքենաները մեծ ճանաչում եւ փառք բերեցին մեր հանրապետութեանը: 1993-2006՝ Սարգսեանը ՀՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի նախագահին էր: Սարգսեանի արխիւը թանգարանին նուիրեց ակադեմիկոսի դուստրը՝ Թամարա Սարգսեանը (853 միաւոր նիւթ):

2022ին ՀՊԹն հիւրընկալեց Նոբէլեան մրցանակի հայազգի առաջին դափնեկիր, բժշկագիտութեան ոլորտի անուանի ներկայացուցիչ, մոլեկուլային կենսաբան, նեարդաբան Արտեմ Փաթափութեանին, ով իր մրցանակը նուիրաբերեց ՀՊԹին: Նոբէլեան կոմիտէն բժշկութեան 2021ի Նոբէլեան մրցանակը գիտնականին շնորհել է ջերմաստիճանի եւ հպման զգայարանների յայտնաբերման համար: Սեպտեմբեր 2022ին ՀՊԹն հարստացաւ մէկ այլ՝ տիեզերագիտութեան մէջ առաջին հայի՝ Զէյնա Բաղեանի նուէրով՝ տարբերանշաններ STS-29 Դիսքաւորի տիեզերանաւի անձնակազմի անդամների տարբերանշանը՝ Քոուտս, Բլաիա, Բաղեան,

Սփոփնգըր, Բաքլի, նաեւ՝ STS-40 Կոլումբիա տիեզերանաւի անձնակազմի անդամների տարբերանշանը, որով իրագործել է թռիչք լուսնի վրայ, 1989ին՝ ՕՔանըր, Ջերնիզըն, Գուտիերրէս, Սեդղըն, Գեֆֆնի, Հիւզ, Ֆուլֆորտ, Բադեան, ԱՄՆ, 1991:

Կարող ենք շարունակել ցանկն այս անգնահատելի ձեռքբերումների, որոնք վկայութիւնն են հայ ինքնութեան, հայ ծինի շարունակութեան, եւ լուսատւում են պատմութեան մութ դրուագներ, իրադարձութիւններ, որոնք առողջ հիմք են դառնում հայ ժողովրդի պատմական ուղու, անցեալի նոր մօտեցումների համար:

Յաւօք, պէտք է նկատել, որ այսօր, իր յրելեանի օրերին անգամ, թանգարանն ապրում եւ գործում է ոչ անհոգ կեանքով. այն տեղաւորուած է յարմարեցուած շէնքում, որտեղ զգացում է ֆոնդային եւ ցուցադրական տարածքի պակասը, ապահովուած չէ անհրաժեշտ գումարով՝ պեղումներ կատարելու, թանգարանային արժէքներ գնելու եւն.ի համար: Յաճր է թանգարանային աշխատողների աշխատավարձը:

Այսօր, երբ ՀՀն կանգնած է քաղաքական, տնտեսական բազմաթիւ դժուարութիւնների, այլեւայլ մարտահրաւերների առջեւ, ըմբռնումով ենք մօտենում թանգարանին յաւոր պատշաճի ուշադրութիւն չդարձնելը: Սակայն առաջին իսկ հնարաւորութեան դէպքում առաւելագոյն ուշադրութիւն պէտք է դարձնել այս առաջատար հաստատութեանը, որովհետեւ այստեղ պահուող մասունքները հայ ժողովրդի ծննդեան վկայականն են, նրա դաւոր կենսագործունէութեան առհասաւոյցեան:

Թանգարանի հայրենասէր աշխատակիցները գիտակցում են, որ առկայ բոլոր դժուարութիւնները ժամանակաւոր են եւ շարունակում են իրենց շնորհակալ աշխատանքը՝ վաղուայ լաւ օրուայ յոյսով:

THE ACQUISITIONS OF THE HISTORY MUSEUM OF ARMENIA DURING THE
THIRD REPUBLIC (1991-2024)
(SUMMARY)

SEDA GALSTYAN (sedagalstyan@yahoo.com)

The paper sheds light on the history of the museum and its past and notes that it was initiated by the then PM Alexander Khadisian and minister of Education and Arts, Nigol Aghpalian, with a decree from the parliament on September 9, 1919. Its first items were brought from Ani, Tbilisi, Moscow, Nor Nakhichevan, Crimea, Odessa, Astrakhan, Batumi, etc., and its first director was the renowned ethnographer Yervant Lalayan.

The author briefly describes the acquisitions of the museum during the last 30 years, which have further enriched the over 400,000 item collection of the museum. Among the new acquisitions are the archives of Soviet Armenian political figures Anton Kochinian and Fadey Sarkisian, materials related to the self-determination wars of Artsakh, Generals Antranig and Karekin Nejteh, Syrian army general Aram Karamanougian, Nobel prize co-winner Ardem Patapoutian and US astronomer James Bagian.